

TARTU ÜLIKOOL

Sotsiaalteaduste valdkond

Ühiskonnateaduste instituut

Sotsioloogia ja infoteaduste eriala

Alo Kaasik

Vandenõuteooriate uskumine Eestis ja Soomes Euroopa Sotsiaaluuringu 2020/21

vooru andmetel

Bakalaureusetöö

Juhendaja: Mare Ainsaar, PhD

Tartu 2024

AUTORIDEKLARATSIOON

Olen koostanud töö iseseisvalt. Kõik töös kasutatud teiste autorite tööd, põhimõttelised seisukohad, kirjandusallikatest ja mujalt pärinevad andmed on viidatud.

Alo Kaasik

26.05.2024

SISUKORD

SISSEJUHATUS	4
1 Teoreetiline raamistik	6
1.1 Näited vandenõuteooriatest	7
1.2 Kes usuvad vandenõuteooriaid?	8
1.3 Vandenõuteooriate uskumist mõjutavad tegurid	9
2 UURIMISKÜSIMUSED	13
3 METOODIKA	13
3.1 Euroopa Sotsiaaluuring.....	13
3.2 Vandenõuteooriaid puudutavad küsimused ESS'is	14
3.3 Andmeanalüüsi meetodid	14
4 TULEMUSED	17
4.1 Sotsiaaldemograafilised näitajad	18
4.2 Usaldusküsimused	21
4.3 Heaolunäitajad ja religioossus	22
4.4 Sotsiaalmeedia kasutus	23
4.5 Poliitilised vaated ja käitumine.....	23
4.6 Väärtused	26
5 ARUTELU.....	26
KOKKUVÕTE	28
SUMMARY.....	30
KASUTATUD KIRJANDUS.....	31
LISA	38

SISSEJUHATUS

Kaasaegses ühiskonnas on informatsiooni ja allikate usaldusväärsuse hindamise oskus saanud järjest olulisemaks koos toimimise faktoriks. Ühiskonnas elamise paratamatu osa on vajadus otsustada teistelt saadud info tõepärsuse üle. Evolutsiooni käigus oleme me arenenud „sotsiaalseteks loomadeks“, kuna keskkond nõudis ellu jäämiseks pidevat koostööd (Hayes & Sanford, 2014). Sellise pideva koostööga avanes palju uusi võimalusi ja tekkis ka uusi ohte.

Oskus läbi näha teiste inimeste käitumise tagamaid on olnud meie esivanematele elulise tähtsusega. Oma aja ja ressursi panustamine kellegi abistamiseks, eriti aegadel, mil täis kõht ja rahulik ööuni ei olnud kaugeltki garanteeritud, võis saatuslikuks osutuda. Võib arvata, et edasi on kandunud nende geenid, kellel oli võime kahelda teiste motiivides (Van Prooijen & Van Vugt, 2018). Selline inimestele omane skeptilisus on vandenõuteooriate levimise jaoks n.ö viljakas muld.

Tänapäevaks on oluliselt muutunud informatsiooni hulk ning ka selle leviku liigid. Kui varem mõjutas teabe vastuvõtja suhtumist esitatavasse informatsiooni peamiselt isiklik kokkupuude ning informatsiooni edastaja pädevus ning maine, siis tänapäeval on video- ja heliefektidega võimalik vaatajat mõjutada märkamatu ja alateadlikult (Calderón et al., 2018). Potentsiaal suunata inimesi erinevaid vandenõuteooriaid uskuma on tänapäeval suurem kui kunagi varem.

Inimkonna ajaloo kirjelduses sisaldub hulganisti erinevaid vandenõusid ning nende kohased teooriaid. Vandenõud kellegi kahjustamiseks eksisteerivad realselt ja nende kohta on ajaloost tõendusmaterjali. Juba pelgalt nõustumine sellega, et Julius Caesar'i surma põhjuseks oli atendaat, on idee poolest aluseks nõustuja vandenõuteoreetikuks nimetamiseks. Samas usuvad inimesed mitmesuguste vandenõude olemasolu ilma piisava tõestuseta. Erisus tõepärase ja mittetõepärase vandenõuteooriate vahel ilmneb kontekstis (kõik oleneb teooria tõestusmaterjali paikapidavuse tõenäosusest ning uskumise tõsiduse astmest). Ajaloo ja poliitika teemadel haritud olemine teevad meid mingi(te) konkreetse(te) vandenõuteooria(te) osas „vandenõuteoreetikuteks“, mitte enamike või kõigi vandenõuteooriate uskujateks (Dentith, 2019). Eesti kõnekeeles on sõna

„vandenõuteoretik“ seotud ebaloogiliste või kahtlase päritolu/iseloomuga teooriate uskumisega ning see sõna on oma loomult pigem negatiivse tähendusega.

Samamoodi nagu levivad vandenõuteooriad on suure varieeruvusega, on ka teadusringkondades erinevaid arvamusi/seisukohti, kuidas läheneda nende uurimisele ja kirjeldamisele. Mõnikord ollakse arvamusel, et teadlased peaksid „paljastama“ vandenõuteooriate ebakõlad ning esitama teaduslikke vastuväiteid sellist tüüpi teooriatele. Uuriija eesmärgid ja seisukohad sõltuvad enamjaolt uuriva distsipliini eetikakoodeksist, metoodikast ja teoreetilisest lähenemisest (Grodzicka & Harambam, 2021).

Vandenõuteooriate levik kogub hoogu ebastabiilsetel aegadel. Vandenõuteooriate uskumine mõjutab inimeste käitumist ja hoiakuid. Näiteks kui inimene usub, et koroonaviiruse pandeemia on vandenõu, siis ta tõenäoliselt ennast selle viiruse vastu vaktsineerima ei lähe (Pivetti et al., 2021). Selliste teooriate uskumisel ning nendega kaasneval käitumisel on reaalsed tagajärjed rahva tervisele (Poier & Suchanek, 2024). Sellepärast on oluline uurida, millised inimesed vandenõuteooriaid usuvad. Seda teades on võimalik kavandada just sellistele inimtüüpidele efektiivseid sekkumisi. Arvestades viimase aja ühiskondlikke sündmusi (nt. koroonaviiruse pandeemia ja Ukraina sõda) on vandenõuteooriate uskumise uurimine muutunud järjest olulisemaks teemaks. Eestis ja Soomes ei ole viimasel ajal vandenõuteooriaid piisavalt uuritud ning on ruumi arendada teadmisi selle kohta, millised inimesed milliseid hiljutiste ühiskondlike sündmustega kaasnevaid vandenõuteooriaid usuvad.

Minu töö eesmärk on selgitada Euroopa Sotsiaaluuringu andmete põhjal välja, millised demograafilised tunnused, heaolunäitajad, hoiakud, poliitilised vaated ja väärtused iseloomustavad vandenõuteooriate uskujaid Eestis ja Soomes ning millised on selles osas nende riikide peamised/olulised erinevused.

Töö esimene osa annab senise kirjanduse põhjal ülevaate vandenõuteooriatest ja inimtüüpidest, kes kalduvad vandenõuteooriaid uskuma ning käsitleb ametlike allikate mitteusaldamise võimalike põhjuseid teaduskirjanduse põhjal. Sellele järgneb teises osas käesoleva töö uurimisküsimuste loetelu. Kolmandas osas on kirjeldatud empiirilisi andmeid ja andmetöötlusmeetodeid, millel minu töö põhineb. Neljas osa koosneb andmeanalüüsi tulemustest ja viies arutelust, millele järgneb kokkuvõte.

Tänuõnad juhendajale Mare Ainsaarele, Hanna-Kerstina Kartaule, Marju-Himma Kadakale, kellelt sain mõtte vandenõuteooriate uskumist uurida ja vanematele, kes toetasid mind selle töö kirjutamise ajal.

1 Teoreetiline raamistik

Vandenõuteooriaid ja nende uskumist on akadeemiliselt uurima hakatud võrdlemisi hiljuti. Psühholoogias algas tõsisem vandenõuteooriate uurimine hoogu koguma 1990-ndate keskel. Alles viimase 15 aasta jooksul on selles valdkonnas üritatud vandenõuteooriate uskumist tõsisemalt mõõta/operatsionaliseerida (Goreis & Voracek, 2019). Teiste distsipliinide teadlased/uurijad on samuti viimase kümne aasta jooksul teinud olulisi samme vandenõuteooriate tekke ja leviku mõistmiseks. Vandenõuteooriaid uuritakse tänaseks päevaks nii kultuuri- ja kirjandusteaduste, politoloogia, filosoofia, antropoloogia, teoloogia, kui ka ajaloo teadussuundades (Grodzicka & Harambam, 2021). Vandenõuteooriaid ja nende leviku tagamaid on uuritud varasemalt ka sotsioloogia teadussuuna esindajate poolt. Erinevate distsipliinide uurijate töö tulemusena on välja kujunenud mõned mõisted, mis seda nähtust kirjeldavad.

Üldiselt seostatakse vandenõud mingi salajase plaaniga, mille eesmärkide saavutamine on plaanijatele ühel või teisel viisil kasu toov. See kasu on tavaliselt majanduslik tulu ja/või poliitilise mõjuvõimu suurendamine teiste inimeste või keskkonna kahjustamise arvel. Vandenõuteooria on teooria sellise plaani kohta. Vandenõuteooriad üritavad seletada tähtsate sotsiaalsete ja poliitiliste sündmuste ning olukordade tagamaid väidetega salajasest plaanist kahe või enam mõjuvõimsa asjaosalise poolt (Dentith & Orr, 2018). Vandenõu viitab sündmuste tõelisele põhjuslikule ahelale. Vandenõuteooria aga väidab seletavat mingit juhtumit/sündmust, olgu siis tõetruult või mitte (Douglas et al., 2017). Erinevad vandenõuteooriad ja nende kohase info vahetamine on lahutamatu osa tänapäeva kultuurist ja poliitikast (Enders & Smallpage, 2019).

Vandenõuteooriate levikule on tänapäeval oluliselt kaasa aidanud interneti ja sotsiaalmeedia kasutus. Üldiselt levivadki vandenõuteooriad sotsiaalvõrgustike, sotsiaalmeedia ja *online*-blogide vahendusel (Martinez et al., 2022). Vandenõuteooriate uskumine võib oluliselt mõjutada inimese käitumist ning sellel võib olla kahjulikke tagajärgi nii uskuvale indiviidile kui ühiskonnale tervikuna (Douglas et al., 2019; Galliford & Furnham, 2017). Sellist tüüpi informatsiooni uskumise ja leviku pidev jälgimine on oluline sotsiaalse stabiilsuse seisukohalt.

Üldisi vandenõulisi uskumusi (*conspiracy belief*) võib iseloomustada kui seisukohta, et ühiskonnas eksisteerib jõhkra iseloomuga rahvusvaheline võrgustik, mille eesmärk on tahtlikult manipuleerida ja mõjutada erinevate sündmuste (nt. sõdade ja terroriaktide) ühiskondliku järelkaja või tõlgendust (Goreis & Voracek, 2019). Vandenõulised uskumused moodustavad uskumuste

süsteemi. Converse (1964, lk. 207) defineerib uskumuste süsteemi kui „ideede ja hoiakute kogumit, mis on omavahel seotud mingis vormis piirangutega või mille elemendid on omavahel funktsionaalses vastastikmõjus“. Seega on võimalik vandenõuteooriat defineerida vandenõuliste uskumuste süsteemina.

1.1 Näited vandenõuteooriatest

Üheks tänapäeval tuntumaks vandenõuteooriate kogumiks on *QAnon*. Erinevate uuringute tulemused viitavad sellele, et 34-50 protsenti ameeriklastest usuvad *QAnon*'i teemalisi süvariigi, eliitide vahelise seksikaubanduse ja Jeffrey Epsteiniga seotud vandenõuteooriaid, samas *QAnoni* pooldajaks/uskujaks pidas ennast vaid 6% vastanutest (Uscinski et al., 2022).

Ühe Ameerika Ühendriikides läbi viidud uuringu (Oliver & Wood, 2014) tulemustest selgus, et ka erinevate meditsiiniliste vandenõuteooriate uskumine on populatsioonis laialt levinud ning tugevalt seotud erinevate tervisekäitumistega. Näiteks uskus 37 protsenti vastanutest, et Ühendriikide toidu- ja ravimiagentuur FDA (*Food and Drug Agency*) surub teadlikult alla naturaalseid vähiravimeid ravimifirmade surve tõttu. Kakskümmend protsenti vastanutest oli arvamusel, et tervishoiuametnikud on teadlikud telefonide vähki tekitavast mõjust, kuid ei võta midagi ette – jällegi suurfirmade mõjutustel. Meditsiiniliste vandenõuteooriate tõepärasusega nõustunud vastajad külastasid teistest harvemini pere- ja hambaarsti ning lasid end vähem hooajalise gripi vastu vaktsineerida. Taimseid toidulisandeid ning kohaliku ja orgaanilist toitu tarbisid vandenõuteooriatesse uskujad keskmisest rohkem.

Hiljutise koroonaviiruse pandeemia kohta levis samuti vandenõuteooriaid. Juba pandeemia alguses arvasid osad inimesed, et haiguspuhangu tekkepõhjuseks on bioloogiline sõda USA ja Hiina vahel (Douglas, 2021). Esimese laine ajal 2020. aasta esimesel poolel levis nii massi- kui sotsiaalmeedias peamiselt üks selgitus puhangu tekkepõhjusest. Selleks olevat olnud uut tüüpi koroonaviirusega nakatunud nahkhiire söömine. Nahkhiir olevat ostetud Wuhan'i linna turult, kus kõige esimene puhang aset leidis. Kõiksugustele vandenõuteooriatele andis hoogu ka kindlasti see, et Wuhan'i linnas asuv viroloogia labor tegeles väidetavalt vahetult enne puhangut koroonaviiruse funktsioonitekke uuringutega (*gain of function research*) (Grim, 2023). Maailma Tervishoiuorganisatsiooni (WHO) covid-19 pandeemia teemalise aruande kohaselt on tõenäosus siiski suur, et viirus kandus inimestele üle nahkhiirelt, ning laborilekke teooria õigeks osutumist peetakse ebatõenäoliseks (World Health Organization, 2021).

Eestis on tuntud vandenõuteooriate allikas parvlaeva MS Estonia hukkumine. Ametliku versiooni järgi leidis laevakatastroof aset inimliku vea ja halbade ilmastikuolude koosmõjul. Tekkis tugev tuul, mille tulemuseks olid suured lained, mis löid halvasti kinnitatud vööriukse lahti ning laev uppus. Osad aga arvavad, et Estonia huku tegelikuks põhjuseks oli militaarvarustuse transport laeva pardal. Väidetavalt olid Suurbritannia, Rootsi ja Vene võimud tegeliku põhjust varjanud ja näinud vaeva, et juhtunut kinni mätsida (Astapova, 2021). Samalaadset lugu esitab ka hiljuti ilmunud Rootsi dokumentaalseeria pealkirjaga „Estonia - funnet som endrer alt“ (Evertsson, Mondal, Ulfby, 2020). Väidetavalt olid Nõukogude Liidus toodetud ning sõjatehnoloogia alaseid saladusi hoidvad militaarsemed Estonia pardal põhjuseks Venemaa poolsele rünnakule („Estonia - funnet som endrer alt“, episood 3). Militaarsemete transporti Estonia pardal kinnitavad väidetavalt ka Rootsi kaitsejõud ise (Tambur, 2022). Eelmainitud dokumentaalseeria viitab vene agressioonile ja militaarsaladuste kaitsmiseks tehtud rünnakule. Vene meedias aga kajastub väide, et õnnetuse põhjustanud allveelaev oli rootslaste oma. Nad väidavad, et juhtus õnnetus, mida üritatakse avalikkuse eest varjata tänase päevani („Kremlin media conspiracy“, 2020). Estonia hukust on möödas peaaegu kolmkümmend aastat. Rahvusvaheline uurimine, spekulatsioonid ja arutelu kestavad tänase päevani.

Ühe hiljutise Eestis läbi viidud uuringu (Lepland, 2021) tulemustest selgus, et üldiste vandenõuteooriate hulgast usutakse meil kõige rohkem salaorganisatsioonide suurt mõju, peavoolumeedia ebausaldusväärstust ja mõistusekontrolli tehnoloogiate kasutamist. Konkreetsete/spetsiifiliste vandenõuteooriate seast usuti enim Estonia huku, New Yorgi kaksiktornide terrorirünnakute (9/11) ja Adolf Hitleri Argentiinasse põgenemise vandenõuteooriaid.

Vandenõuteooriaid võib leida nii tähtsate isikute surmade (Martin Luther King, JFK), salajaste organisatsioonide (illuminaadid, vabamüürlased), maaväliste eluvormidega kontaktide (UFO'd, *gray and blue aliens*), sündmuste (9/11, teine maailmasõda) teemal, kui ka teaduse valdkonnast (lame Maa, kliima soojenemine jne). Arvestades minu bakalaureusetöö mahtu ja fookust, ei ole selles töös võimalik neid kõiki lähemalt tutvustada.

1.2 Kes usuvad vandenõuteooriaid?

Vandenõuteooriatel põhinevat mõtlemist (*conspiracy thinking/conspiracy thought*) iseloomustab asjaolu, et kui inimene usub ühte vandenõuteooriat, siis on suurem tõenäosus, et ta usub ka teisi vandenõuteooriaid, mis ei pruugi olla selle konkreetse teooriaga seotud või on sellega isegi vastuolus (Walter & Drochon, 2022). Mida rohkemaid vandenõuteooriaid inimene usub, seda

enam need kinnitavad tema jaoks teineteise tõepärasust (Enders et al., 2021). Vandenõulise mentaliteediga (*conspiracy mentality*) inimestel on eelsoodumus uskuda vandenõuteooriaid. Teisteks sarnasteks terminiteks on näiteks vandenõuline ideelisus (*conspiracy ideation*), vandenõuline maailmavaade (*conspiracy worldview*) ja vandenõuline ideoloogia (*conspiracy ideology*). Vandenõuline maailmavaade ja vandenõuteooriatel põhinev mõtlemine on eelsoodumuseks uskuda erinevaid spetsiifilisemaid/konkreetsemaid vandenõuteooriaid, kui keskkonnas leiduv informatsioon seda võimaldab (Salvador Casara et al., 2022).

Kokkuvõttes on vandenõuteooriatesse uskumise kohta käivad terminid sarnase tähendusega ning neid kasutatakse sellise inimese kirjeldamiseks, kellel on kalduvus uskuda ja levitada vandenõuteooriaid. Tihti kasutatakse neid termineid sünonüümidenäna ning neid võib olla üksteisest raske selgelt eristada. Vandenõuteoreetik (*conspiracy theorist*) tähendab mõne lähenemise raames inimest, kes usub mingit vandenõuteooriat või kellel on kalduvus vandenõuteooriatel põhineva mõtlemise suunas. Vahel kasutatakse seda terminit kellelegi viitamiseks, kes pooldab ja levitab vandenõuteooriaid tööalaselt (nt. Alex Jones) (Douglas et al., 2019).

1.3 Vandenõuteooriate uskumist mõjutavad tegurid

Üks hiljutine uuring (Walter & Drochon, 2022) leidis Ameerika Ühendriikide ja üheksa Euroopa riigi elanikelt kogutud andmetest, et vandenõuteooriatel põhinevat mõtlemist esineb enim vanemas eas olevate, töötute, majanduslikult ebakindlate ja ekstreemsete ideoloogiate poole kalduvate meeste seas, kes loevad uudiseid blogidest, peavooluvälisest meediast ja sotsiaalmeediast ning tunnevad, et parlament ei esinda nende huve. Sama uuring leidis, et vandenõuteooriatel põhineva mõtlemisega olid kõige tugevamalt seotud poliitiline parempoolsus, umbusaldus riigiametnike suhtes, n.ö maagiline mõtlemine ning poliitilise süsteemi kui terviku mittetunnustamine. Üks hiljutine Eestis läbi viidud uuring (Lepand, 2021) leidis seosed alternatiivsete (sh vandenõuteooriate) uskumise ning poliitilise parempoolsuse, kõrgema vanuse ning madalama haridustaseme, sissetuleku ja subjektiivse heaolu vahel. Üks varasem suuremahuline uuring (Freeman & Bentall, 2017) leidis veel seose vandenõuliste uskumuste omamise ja etnilistesse vähemusgruppidesse kuulumise vahel. Mõned uuringud kinnitavad madalama haridustaseme ja vandenõuteooriate uskumise omavahelist seost (Douglas et al., 2016; Freeman & Bentall, 2017; Van Prooijen, 2017), teistes uuringutes sellist seost ei leitud (Walter & Drochon, 2022; Enders & Smallpage, 2019). Ühe uuringu (Galliford & Furnham, 2017) tulemused viitasid sellele, et poliitiliste vandenõuteooriate pooldajad on keskmisega võrreldes vähem haritud ning

meditsiiniliste (just AIDS'iga seotud vandenõuteooriate) uskujad on keskmisest kõrgema haridustasemega. Selle uuringu kitsaskohaks oli väike valimi suurus. Leitud on ka positiivne seos meeleavaldustest osa võtmise ning vandenõuteooriate uskumise vahel (Boulianne & Lee, 2022). Alljärgnevalt on tehtud kokkuvõtte vandenõuteooriate uskumise seostest usalduse, isikuomaduste, sotsiaalmeedia kasutuse, sissetuleku ja elukohaga varasema kirjanduse põhjal.

1.3.1. Usaldus

Usaldus ja usaldamine mängivad suurt rolli viisides, kuidas me suhestume teiste inimeste ning ühiskonna kui tervikuga. Meie sotsiaalne käitumine on oluliselt mõjutatud sellest, kas ja millisel määral me teisi inimesi ja erinevaid institutsioone usaldame. Vandenõuliste uskumustega inimesed usaldavad keskmisest vähem laiemat ühiskonda ning vandenõuline mentaliteet on tugevalt seotud poliitiliste institutsioonide mitte usaldamisega (Martinez et al., 2022). Lisaks leidis uuring (Boulianne & Lee, 2022), et vandenõulised uskumused on negatiivses seoses usaldusega valitsuse vastu. Umbusaldus teiste inimeste vastu on tugevamalt seotud paranoiaga kui vandenõulise mentaliteediga. Paranoilise mõtlemisega inimene leiab, et ta ise on ohus, samas kui vandenõuteooriatel põhineva mõtlemisega inimese arvates on ohtlikus olukorras laiem üldsus (Imhoff & Lamberty, 2018).

Fakt, et paranoilised inimesed usaldavad oma naabreid vähem, tundub tõenäoliselt enamus inimestele loogiline. Huvitaval kombel leidis uuring (Martinez et al., 2022), et vandenõulise mentaliteediga inimesed usaldavad oma naabreid keskmisest rohkem. Teadus- ja õiguskaitse organisatsioonide usaldamine seostus vandenõuteooriatel põhineva mõtlemisega nõrgalt. Vandenõulise mentaliteediga inimesed usaldavad mitteametlike infoallikaid (nagu sõbrad ja sotsiaalmeedia) keskmisest rohkem ning ametlike/traditsioonilisi infoallikaid oluliselt vähem (Martinez et al., 2022). Seega on paranoia ja vandenõulise mentaliteedi vahel sisulisi erinevusi.

Mitu uuringut on leidnud, et valitsuse ja riigijuhtide mitte usaldamine on seotud üldiste vandenõuteooriatega ning spetsiifiliste vandenõuteooriate (nt. covid-19 ja HIV teemalised vandenõuteooriad) uskumine on seotud teadus- ja teiste institutsioonide umbusaldamisega (Martinez et al., 2022). Martinez et al. (2022) uuringu tulemused tuginevad Hispaania, Iirimaa ja Ühendkuningriigi elanikelt esindusliku valimiga kogutud andmetele.

1.3.2. Väärtused

Hiljuti ilmus üks artikkel, mille fookuses oli COVID-19 pandeemia teemalised vandenõud, isikuomadused ja moraalsed väärtused Iraani kultuuri kontekstis. Andmeanalüüsi käigus selgus, et Suure Viisiku isikuomadustest oli vaid ekstravertsus statistiliselt olulises seoses koroonaviiruse teemaliste vandenõuteooriate uskumisega ($r = 0,15$) (Nejat et al., 2023). COVID-19 vandenõuteooriate uskumisega oli tugevamalt seotud inimeste moraalsed väärtused nagu austus ja pühadus (Nejat et al., 2023).

Ühe teise hiljutise artikli (Poier & Suchanek, 2024) fookuses oli seosed koroonaviiruse teemaliste vandenõuteooriate uskumise ja Schwartz'i kõrgema järgu väärtuste vahel Saksamaal. Schwartzi mudelil on neli alusväärtust mis jagunevad kaheks vertikaalseks dimensiooniks (Anijalg, 2014). Nendeks väärtusteks on omakasupüüdmatuse ja edasipürgimine ning avatus muutustele ja konservatiivsus. Artikli tulemustest selgus, et kõigil neljal kõrgema järgu väärtustel olid statistiliselt olulised seosed vandenõuteooriate uskumisega. Kõige tugevam ja ainuke negatiivne seos leiti vandenõuteooriate uskumise ning omakasupüüdmatuse vahel ($\rho = -0,197$), millele järgnesid positiivsed seosed konservatiivsusega ($\rho = 0,096$), muutustele avatusega ($\rho = 0,061$) ja edasipürgimisega ($\rho = 0,046$) (Poier & Suchanek, 2024).

1.3.3. Sotsiaalmeedia kasutus

Mitmes uuringus (vt. (Boulianne & Lee, 2022; Enders et al., 2023; Theocharis et al., 2021) on leitud, et sotsiaalmeedial on tähtis roll vandenõuteooriate levimisel. Inimesed, kellel on kalduvus vandenõuteooriatel põhineva mõtlemise suunas, leiavad sotsiaalmeedia platvormide kasutamisel uusi vandenõuteooriaid, millesse uskuda. Mõnikord võib erinevatest peavoolumeedia allikatest kuulda väidet, et sotsiaalmeedia (eriti *Facebook*'i) kasutamine on kui „otsetee“ vandenõuteoreetikuks saamiseks. Inimestel, kes kasutavad sotsiaalmeediat uudistega kursis olemise eesmärgil, on rohkem vandenõulisi uskumusi ning mida sagedasem on sotsiaalmeedia kasutus, seda rohkem vandenõulisi hoiakuid indiviidil keskmiselt on (Enders et al., 2023). Samas kui inimesel puudub vandenõulise mentaliteedi suunaline kalduvus või huvi vandenõuteooriate vastu, ei pruugi sellist tüüpi informatsiooniga sotsiaalmeedias kokku puutumine teda oluliselt mõjutada (Enders et al., 2023).

Lisaks leidis uuring (Enders et al., 2023) statistiliselt olulise korrelatsiooni sotsiaalmeedia platvormide kasutamise ja vandenõuliste uskumuste vahel, kus erinevatel platvormidel oli erinev

seose tugevus. Kõige tugevam seos oli *4chan* ja *8kun*'iga, neile järgnesid *Youtube*, *Twitter* (uue nimega *X*) ning *Reddit*. Üllatavalt oli nende andmete järgi kõige nõrgemini vandenõuteooriate uskumisega seotud *Facebooki* kasutamine. Samas leiti ühes teises sarnases uuringus (Boulianne & Lee, 2022), et võrreldes sotsiaalmeedia platvormide *Twitch*, *Youtube* ja *TikTok* kasutajatega kalduvad *Facebooki* kasutajad valeinfo kõige rohkem kokku puutama. Kolmanda teadustöö (Theocharis et al., 2021) järgi on *Facebookil* olnud äärmiselt suur roll vandenõuteooriate levimisel ning *Facebook* on olnud kasutajate valeinfo üle arutama kaasamisel märkimisväärselt „edukam“ kui *Twitter*. Sama uuring leidis negatiivse seose *Twitteri* kasutamise ja vandenõuteooriate uskumise vahel. Teiste platvormide (*Facebook*, *Youtube*, *WhatsApp* ja *Messenger*) kasutamise ja vandenõuteooriate uskumise vahel oli positiivne seos. Siinkohal tuleb ära märkida, et *Facebooki* ja *Messengeri* kasutamise ning vandenõuteooriate uskumise omavaheline seos oli statistiliselt oluline vaid kombineeritud mudelite puhul, kus riigi efekte polnud arvesse võetud.

1.3.4 Sissetulek/sotsiaal-majanduslik olukord

Üks Ameerika Ühendriikides läbi viidud esindusliku valimiga uuring leidis, et vandenõuteooriate tõepärasusega nõustuvate inimeste leibkonna keskmine sissetulek oli märgatavalt madalam kui nendel, kellel puudus vandenõuteoreetilise mõtlemise kalduvus (ligikaudu 47 ja 64 tuhat dollarit aastas, vastavalt) (Freeman & Bentall, 2017).

Üks hiljutine artikkel uuris seost majandusliku ebavõrdsuse ning vandenõuteooriate uskumise vahel. Selgus, et majanduslik ebavõrdsus ja vandenõuteooriate uskumine on omavahel tugevas positiivses seoses (Salvador Casara et al., 2022). Lisaks mõjutab vandenõulise maailmavaatega indiviide tajutav majanduslik ebavõrdsus veel rohkem vandenõuteooriaid uskuma (Salvador Casara et al., 2022). Töö autorid löid oma tulemustele tuginedes hüpoteesi, et väärinfo ja vandenõuteooriate leviku tõkestamiseks on majandusliku ebavõrdsuse vähendamine sobiv vahend.

1.3.5 Geograafiline asukoht/elukoht

Huvitav on võrrelda ka vandenõuteooriatel põhinevat mõtlemist erinevates piirkondades. Näiteks Walter ja Drochon (2022) uurimus näitas, et see on levinud ligikaudu samal tasemel Ameerika Ühendriikides, Portugalis ja Prantsusmaal. Rootsis, Saksamaal, Suurbritannias, Poolas, Itaalias ja Ungaris oli vandenõuteooriatel põhinev mõtlemine vähem levinud kui eelmainitud kolmes riigis.

Ühe teise uuringu tulemustest selgus, et Hispaanias on vandenõuteooriate uskumine enam levinud kui Ühendkuningriikides ja Iirimaa (Martinez et al., 2022).

Üks teadustöö (Uscinski et al., 2022) uuris kuue spetsiifilise vandenõuteooria uskumist ning selle muutust kahe aasta jooksul kuues Euroopa riigis. Nendeks riikideks olid Saksamaa, Suurbritannia, Itaalia, Poola, Portugal ja Rootsi. Andmeanalüüsi käigus selgus, et vaid ühe vandenõuteooria puhul ühes riigis (Rootsis tõusis holokausti eitamise uskumise arv 1 protsendilt 3% uskujateni) oli märgata statistiliselt olulist kasvu (Uscinski et al., 2022). Olulist langust oli märgata seitsme vandenõuteooria uskumise puhul ning 27 vandenõuteooria puhul polnud statistiliselt olulist muutust. Sellest võib oletada, et vandenõuteooriate uskumine Euroopas pole üldiselt kasvutrendis. Samas ei saa välistada olulist kasvu teistes riikides teiste vandenõuteooriate puhul.

2 UURIMISKÜSIMUSED

Selle töö uurimisküsimused on järgmised:

1. Kui palju usutakse Eestis vandenõuteooriaid ning kas selles on olulisi erinevusi võrreldes Soomega?
2. Kuidas seostuvad vandenõuteooriate uskumisega Eestis sotsiaaldemograafilised näitajad, usaldusküsimused, heaolu ja religioossuse näitajad, poliitilised vaated ja käitumine ning väärtused, ja kas nendes seostes on statistiliselt olulisi erinevusi Soomega?

3 METOODIKA

3.1 Euroopa Sotsiaaluuring

Euroopa sotsiaaluuring (ESS) on akadeemiliselt juhitud suuremahuline sotsioloogiline uuring, mida on Euroopas läbi viidud alates 2001. aastast. Üle aasta toimuv uuring on riigi suhtes uute läbilõikeliste esinduslike valimitega ning andmekogumismeetodiks on traditsiooniliselt olnud näost-näku kohapeal intervjuerija juhendamisel küsimustikule vastamine. Valimisse kuuluvad inimesed alates 15. eluaastast ning ülemine vanusepiir puudub (Ainsaar & Kartau, 2023). 10. voorus (2020/2021) koguti andmeid Euroopas kokku 376111, sealhulgas Eestis 1542 ning Soomes 1577 vastajalt ning kogu valimi vastamise määr oli 70 protsenti (ESS ERIC, 2023). Uuringu eesmärgiks on mõõta enam kui kolmekümne riigi erinevate elanike hoiakuid, uskumusi ja käitumismustreid (European Social Survey, n.d).

3.2 Vandenõuteooriaid puudutavad küsimused ESS'is

Aastatel 2020/21 läbi viidud ESS'i kümnenda vooru küsimustikus oli kolm küsimust, mis puudutasid otseselt vandenõuteooriate uskumist. Need küsimused olid esitatud väidetena ning vastajal paluti vastata küsimusele „Mil määral Te nõustute või ei nõustu järgneva väitega?“.

Nendeks väideteks olid:

- 1) K1. Väike salajane rühm inimesi on vastutav kõigi suurte otsuste tegemise eest maailmapoliitikas. ehk „Maailmapoliitika vandenõuteooria“
- 2) K2. Teadlaste rühmad manipuleerivad, fabritseerivad või varjavad tõendeid, et üldsust petta. ehk „Teadlaste vandenõuteooria“
- 3) K16. Koroonaviirus on mõne valitsuse või organisatsiooni tahtliku ja varjatud tegevuse tulemus. ehk „Koroonaviiruse vandenõuteooria“

Võimalikud vastusevariandid olid nende kolme küsimuse puhul samad. Vastamine käis viie punktilise skaala kujul, kus 1 tähendab „Olen täiesti nõus“ ning 5 „Ei ole üldse nõus“.

Kuna enamike teiste ankeedis olevate skaalade numbriline kasv tähistas väitega suuremat nõustumist, siis pöörasin ümber ka vandenõuteooriaid puudutavate küsimuste vastuste skaalad (vt. lisa 1).

Uurisin kolme vandenõuteooria temalise küsimuse K1, K2, K16 omavahelisi seoseid.

Analüüsiks kasutan Vandenõuteooriate Uskumise Indeksit (VTUI), mille tegin küsimuste K1, K2 ja K16 kombineerimise teel: liitsin need kolm pööratud skaaladega küsimust kokku ja jagasin tulemuse kolmega. Seega on indeks samal skaalal kui pööratud skaaladega küsimused (skaala 1-5, kusjuures 1 tähendab „ei ole üldse nõus“ ja 5 „olen täiesti nõus“). Statistiliselt korrektsete tulemuste saamiseks kasutan Spearman'i korrelatsioonikoefitsienti, mis põhineb muutujate väärtuste järjestusel, kuna korrelatsioonide arvutamisel oli üheks muutujaks alati 5 pallisel järjestusskaalal (1-5) mõõdetud küsimuste põhjal arvutatud indeks.

3.3 Andmeanalüüsi meetodid

Statistiliseks andmetöötluseks kasutasin programmi SPSS versiooni 29.0.2.0(20). Arvutasin kirjeldavad statistikud (keskmine, standardhälve, miinimum ja maksimum, keskmise standardviga) vandenõuteooriate uskumist näitavatele tunnustele Eesti ja Soome kohta.

Vandenõuteooriate uskumist Eestis ja Soomes ning meeste ja naiste vahel võrdlesin sõltumatute gruppide keskmiste võrdlemise meetodil t-testi abil.

Enamiku seoste leidmisel ja kirjeldamisel jagasin valimi kaheks grupiks. Üheks selleks grupiks on Eesti ning teiseks grupiks Soome.

Korrelatsioonide erinevuse suurust ja statistilist olulisust määrasin online kalkulaatori tüüpi lehekülje Psychometrica.de abiga (<https://www.psychometrica.de/correlation.html>).

Leidsin vandenõuteooriate teemaliste küsimuste vastuste kirjeldavad statistikud ning eri vandenõuteooriaid puudutavate tunnuste omavahelised korrelatsioonid.

Sõltumatud tunnused, millega teostasin analüüsi ja ESS ankeedis nendele vastavad küsimused:

- 1) Vanus
- 2) Sugu
- 3) Haridus:
 - a) F15 „Milline on Teie kõrgeim haridustase, mille olete omandanud?“
 - b) F16 „Mitu õppeaastat on Teil koolis läbitud, võttes arvesse nii osa- kui täiskoormusega õppe? Palun andke vastus täisaastates ja võtke arvesse ka alg- ja põhikoolis käidud aastaid“
- 4) Sissetulek/ toimetulek:
 - a) F41 „Liites kokku sissetuleku kõikidest sissetulekuallikatest nii ametlik kui mitteametlik palk, pension, sotsiaaltoetused, stipendium jne., siis mis oli Teie leibkonna kogu netosissetulek (st puhtalt kätte saadud raha, kust on maksud ära makstud)? Kui Te ei oska öelda täpset numbrit, siis palun andke orienteeruv hinnang. Vaadake kaardilt 51 kuusissetulekuid ja öelge vastav täht.“ Vastus tähendab leibkonna tuludetsiili (1-10).
 - b) F42 „Milline järgnevatest kirjeldustest vastab Teie arvates kõige paremini Teie leibkonna praegusele sissetulekute tasemele?“ .
Võimalikud vastusevariandidid 1 (mugav toimetulek praeguse sissetulekuga) – 4 (väga raske toime tulla). Mida suurem arv seda halvem on hakkama saamine.
- 5) Usaldusküsimused:
 - a) A4 „Üldiselt hinnates, kas Teie arvates võib enamikku inimesi usaldada?“
 - b) A5 „Mida Te arvate, kas enamus inimesi püüaks Teid võimaluse korral ära kasutada või püüaksid nad käituda ausalt?“

- c) A6 „Mida Te arvate, kas enamuse ajast püüavad inimesed olla teiste suhtes abivalmid või hoolivad nad ennekõike iseendast?“
- d) B6 „Kuivõrd usaldate Eesti Riigikogu?“
- e) B7 „Kuivõrd usaldate Eesti õigussüsteemi?“
- f) B8 „Kuivõrd usaldate Eesti politseid?“
- g) B9 „Kuivõrd usaldate Eesti poliitikuid?“
- h) B11 „Kuivõrd usaldate Euroopa Parlamenti?“
- i) B12 „Kuivõrd Ühinenud Rahvaste Organisatsiooni?“
- 6) Eluga rahulolu – B27 „Kõike kokkuvõttes, kuivõrd rahul Te oma eluga üldiselt olete praegu?“
- 7) Õnnelikkus - C1 „Kui õnnelikuks Te kõike kokku võttes end peate?“
- 8) Religioossus - C11 „Kas Te peate end mõne kindla usu või usulahu tunnistajaks?“; C15 „Olenemata sellest, kas olete teatud usu või usulahu tunnistaja, kui usklikuks Te ennast peate?“
- 9) Tervis - C7 „Üldiselt hinnates, milline on Teie tervislik seisund?“
- 10) Arvamine, et poliitiline süsteem ei esinda vastaja huve:
 - a) B2 „Mil määral võimaldab Teie arvates Eesti poliitiline süsteem teiesarnastel inimestel valitsuse tegevuses kaasa rääkida?“
 - b) B4 „Mil määral võimaldab Teie arvates Eesti poliitiline süsteem teiesarnastel inimestel poliitikat mõjutada?“
- 11) Erakondade poolt hääletamine: B14 „Millise erakonna poolt Te 2019 märtsi valimistel hääletasite?“
- 12) Asetsemine poliitilisel vasak-parem skaalal:
 - a) B26 „Poliitikas räägitakse vahel vasak- ja parempoolsusest. Kuhu Te ennast sellel skaalal asetaksite, kus 0 tähistab vasakpoolsust ja 10 parempoolsust?“
- 13) Poliitilise suunitlusega sotsiaalmeedia kasutus:
 - a) B21 „Kas olete viimase 12 kuu jooksul postitanud või jaganud midagi poliitikateemalist internetis, näiteks blogides, eposti teel või sotsiaalmeedias, näiteks *Facebookis* või *Twitteris*?“
- 14) Sotsiaalne stabiilsus:
 - a) B19 „Kas olete viimase 12 kuu jooksul võtnud osa avalikust demonstratsioonist?“
- 15) Schwartzi väärtuste küsimustiku lühiversioon:
 - a) H1 A-U „Järgnevalt kirjeldan lühidalt mõningaid inimesi. Palun kuulake iga kirjeldust ja öelge mulle, kuivõrd Teie moodi see inimene on.“

4 TULEMUSED

Nii Eesti kui Soome valimis oli naiste osakaal veidi suurem kui meeste oma (vt tabel 1). Soomes oli naiste ja meeste osakaalu erinevus väiksem kui Eestis. Mõlemas valimis oli vastajate vanus 15-90. Soome vastajate keskmine vanus oli peaaegu ühe aasta võrra vanem kui Eestis. Kuna tegu on populatsiooni suhtes esinduslike valimitega, tulenevad valimite erinevused populatsioonide erinevusest.

Tabel 1. Kirjeldavad statistikud Soome ja Eesti valimite kohta

	Sugu	N	Osakaal	Keskmine vanus	Vanuse standardhälve
Soome	Mehed	780	49,5%	52,61	19,32
	Naised	797	50,5%		
Eesti	Mehed	693	44,9%	51,65	18,57
	Naised	849	55,1%		

Kirjeldavad statistikud vandenõuteooriate uskumise kohta (igale küsimusele vastanute arv, keskmine skaalal 1-5, keskmise standardviga ja standardhälve) on toodud tabelis 2.

Tabel 2. Vandenõuteooriate uskumine Soomes ja Eestis.

Vandenõuteooria	Riik	N	Keskmine	Standardviga	Standardhälve
Teadlaste rühmad manipuleerivad, fabritseerivad või varjavad tõendeid, et üldsust petta.	Soome	1559	2,2553	0,02640	1,0422
	Eesti	1517	2,8345	0,02898	1,1287
Koroonaviirus on mõne valitsuse või organisatsiooni tahtliku ja varjatud tegevuse tulemus.	Soome	1564	2,1279	0,02703	1,0690
	Eesti	1528	2,7559	0,03055	2,7559
Väike salajane rühm inimesi on vastutav kõigi suurte otsuste tegemise eest maailmapoliitikas.	Soome	1554	2,2767	0,02703	1,0882
	Eesti	1525	2,6334	0,02980	2,6334

Soome ja Eesti vandenõuteooriaid puudutavate küsimuste keskmised väärtused olid märgatavalt erinevad: Eestis usuti kõiki kolme vandenõuteooriat oluliselt rohkem kui Soomes (kõigi kolme küsimuse puhul $p < 0,001$).

Tabel 3. Vandenõuteooria küsimuste omavahelised seosed

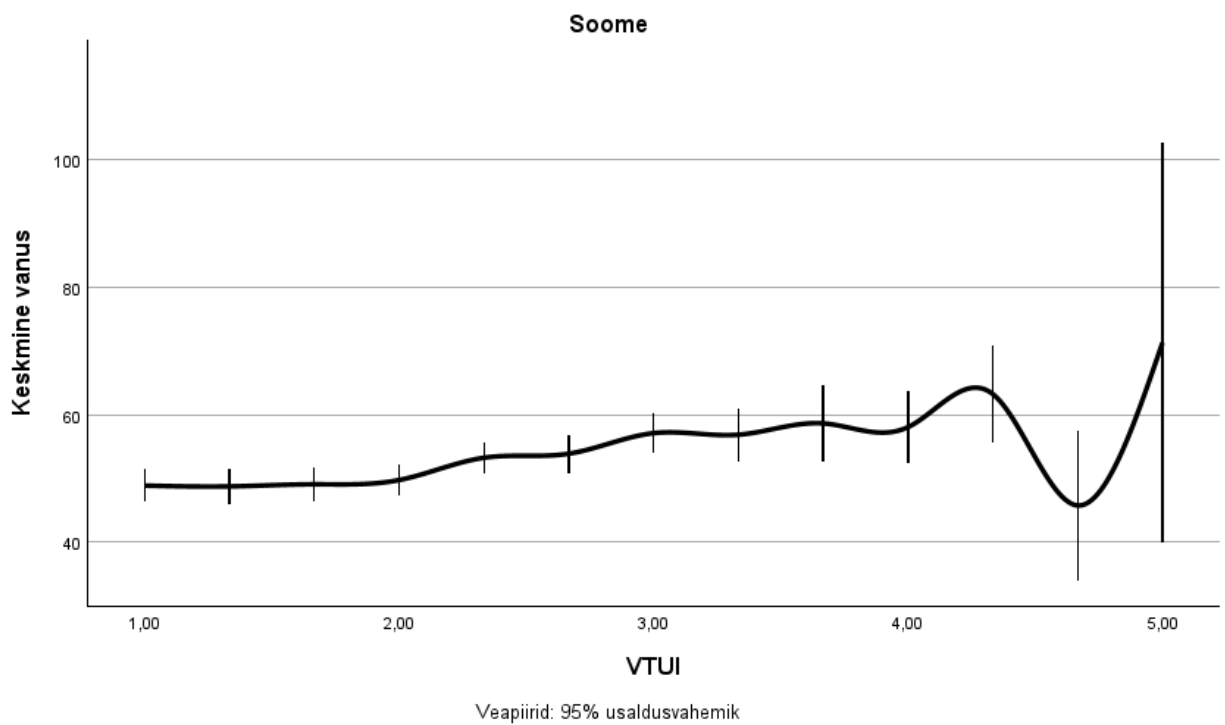
		Teadlaste vandenõuteooria	Koroonaviiruse vandenõuteooria	Üldine vandenõuteooria
Teadlaste rühmad manipuleerivad, fabritseerivad või varjavad tõendeid, et üldsust petta.	Spearmani ρ		0,568	0,612
	p		<0,001	<0,001
	N		30849	31321
Koroonaviirus on mõne valitsuse või organisatsiooni tahtliku ja varjatud tegevuse tulemus.	Spearmani ρ	0,568		0,499
	p	<0,001		<0,001
	N	30849		30554
Väike salajane rühm inimesi on vastutav kõigi suurte otsuste tegemise eest maailmapoliitikas.	Spearmani ρ	0,612	0,499	
	p	<0,001	<0,001	
	N	31321	30554	

Kogu Euroopas olid kõik kolm vandenõuteooriate teemalist küsimust olid omavahel väga tugevas positiivses seoses (vt tabel 3). Andmetest võib järeldada, et ühe vandenõuteooria uskumisega kaasneb oluliselt suurem tõenäosus, et vastaja usub ka teisi vandenõuteooriaid. See põhjendab ka ühise vandenõuteooriate uskumise indeksi kasutamist.

4.1 Sotsiaaldemograafilised näitajad

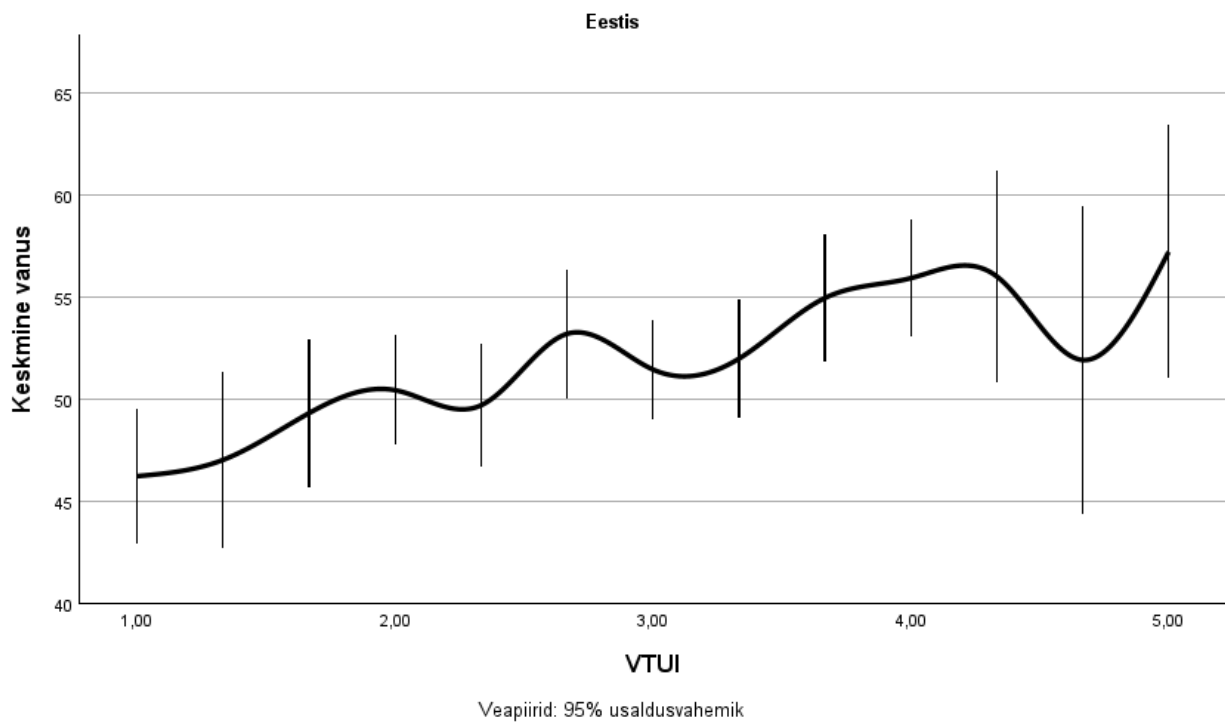
Vanus

Soomes oli vastaja vanuse ja vandenõuteooriate uskumise vahel mõõdukas positiivne seos ning Spearman'i korrelatsioonikordaja ρ oli 0,178. See arv jääb vahemikku -1 kuni 1 ja näitab kahe muutuja vahelise seose tugevust (mida suurem on arvu absoluutväärtus, seda tugevam on seos). Eestis oli vanuse ja vandenõuteooriate uskumise vaheline seos mõnevõrra nõrgem kui Soomes ($\rho = 0,137$). Mõlemad seosed olid statistiliselt olulised ($p < 0,001$) ning korrelatsioonide erinevus oli statistiliselt ebaoluline ($z = 1,162$ ja $p = 0,123$).

Joonis 1. Vandenõuteooriate uskumise indeksi seos vastaja keskmise vanusega Soomes.

Soomes keskmine vanus tõuseb koos VTUI indeksiga üsna ühtlaselt (vt joonis 1). Madalamates VTUI gruppides on keskmine vanus 50 lähedal ja kõrgemates üle 60.

Joonis 2. Vandenõuteooriate uskumise indeksi seos vastaja keskmise vanusega Eestis.

Ka Eestis keskmine vanus tõuseb koos VTUI indeksiga üsna ühtlaselt (vt joonis 2). Madalama VTUI indeksiga gruppides on keskmine vanus 46 lähedal ja kõrgema VTUIga gruppides 55 lähedal.

Soomes keskmine vanus kasvab VTUI suurenemisega ühtlasemalt kui Eestis. Sellega on kooskõlas ka vanuse ja VTUI korrelatsiooni veidi suurem väärtus.

Sugu

Vandenõuteooriate uskumise soolisi erinevusi uuriti keskmiste võrdlemisega sõltumatute gruppide t-testi abil.

Tabel 4. Vandenõuteooriate uskumine meeste ja naiste seas Eestis ja Soomes.

	Sugu	N	Keskmine VTUI	Statistiline olulisus (p)
Soomes	Mehed	768	2,3014	< 0,001
	Naised	779	2,1271	
Eestis	Mehed	681	2,8047	0,045
	Naised	825	2,6925	

Nii Eestis kui Soomes oli statistiliselt oluline erinevus naiste ja meeste vandenõuteooriate uskumise vahel (mehed uskusid vandenõuteooriaid veidi rohkem), vt tabel 4. Soomes oli erinevus meeste ja naiste vahel veidi suurem.

Haridus

Mõlemad haridust puudutavad küsimused (haridustase ja koolis käidud aastate arv) olid vandenõuteooriate uskumisega mõõdukalt kuni tugevalt negatiivselt seotud nii Soomes (F15 $\rho = -0,314$ ja F16 $\rho = -0,340$) kui Eestis (F15 $\rho = -0,211$ ja F16 $\rho = -0,261$). Kõik neli seost olid statistiliselt olulised ($p < 0,001$). Soomes oli madalam haridustase ning vähem koolis läbitud õppeaastaid mõnevõrra tugevamalt seotud vandenõuteooriate uskumisega kui Eestis. Mõlema haridust puudutava küsimuse seos VTUIga oli Soomes tugevam kui Eestis (F15 $p = 0,001$ ning $z = 3,053$ ja F16 $p = 0,008$ ning $z = 2,394$).

Sissetulek

Leibkonna sissetuleku detšiil oli nii Eestis kui Soomes mõõdukas negatiivses seoses vandenõuteooriate uskumisega. Vandenõuteooriate uskumise ja sissetuleku detšiili seos Eestis oli $\rho = -0,263$ ja Soomes $\rho = -0,191$. Nende seoste erinevus oli statistiliselt oluline: Eestis oli vandenõuteooriate uskumise seos sissetulekuga tugevam ($p = 0,002$ ja $z = 2,058$). Praeguse sissetuleku juures raskema toimetuleku (skaalal 1-4, kus 1 tähendab mugavat toimetulekut ja 4, et väga raske on toime tulla) ning vandenõuteooriate uskumise vahelistes seostes Eestis ($\rho = 0,277$) ja Soomes ($\rho = 0,206$) oli samuti statistiliselt oluline erinevus ($p = 0,019$ ja $z = 2,08$). Kõik sissetulekut kirjeldavate muutujate ja VTUI vahelised seosed olid statistiliselt olulised ($p < 0,001$).

4.2 Usaldusküsimused

Nii Eestis kui Soomes oli teiste inimeste usaldamise ja vandenõuteooriate uskumise vahel tugev negatiivne seos. Korrelatsioonid VTUI'ga:

- 1) Üldine hinnang teiste usaldusväärsele (A4):
 - a) Soomes $\rho = -0,204$
 - b) Eestis $\rho = -0,285$
- 2) Inimesed püüaksid võimaluse korral sind ära kasutada või püüaksid käituda ausalt (A5):
 - a) Soomes $\rho = -0,222$
 - b) Eestis $\rho = -0,268$
- 3) Inimesed on abivalmid või hoolivad ennekõike iseendast (A6):
 - a) Soomes $\rho = -0,105$
 - b) Eestis $\rho = -0,245$

Teisisõnu, vandenõuteooriaid uskuvad inimesed leiavad suurema tõenäosusega, et inimesed ei ole usaldusväärsed ega abivalmid ning proovivad teisi võimaluse korral ära kasutada. Seoste suurustes oli statistiliselt olulisi erinevusi Eesti ja Soome vastajate vahel küsimustes A4 ($p = 0,009$ ja $z = 2,377$) ja A6 ($p < 0,001$ ja $z = 3,989$), seega nende küsimuste osas oli Eestis vandenõuteooriate uskumise seos inimeste mitteusaldamisega tugevam kui Soomes.

Vandenõuteooriate uskumine oli negatiivselt seotud ka usaldusega Riigikogu, õigussüsteemi, politsei ja poliitikute vastu (vt tabel 5).

Tabel 5. Riigiametnike usaldamine Eestis ja Soomes.

		Spearmani ρ VTUI'ga	p
Riigikogu usaldamine	Soome	-0,362	<0,001
	Eesti	-0,361	<0,001
Õigussüsteemi usaldamine	Soome	-0,330	<0,001
	Eesti	-0,379	<0,001
Usaldus politsei vastu	Soome	-0,166	<0,001
	Eesti	-0,291	<0,001
Usaldus poliitikute vastu	Soome	-0,269	<0,001
	Eesti	-0,306	<0,001

Riigiametnike ja institutsioonide usaldamise ning vandenõuteooriate uskumise vahel olid mõõdukad kuni tugevad negatiivsed seosed nii Eestis kui Soomes. Eestis olid need seosed üldiselt mõnevõrra tugevamad, kuid erinevus oli statistiliselt oluline vaid muutuja „Usaldus politsei vastu“ puhul ($p < 0,001$ ja $z = 3,642$).

Vandenõuteooriate uskumise ning Euroopa parlamendi ja ÜRO usaldamise vahel olid tugevad negatiivsed seosed nii Eestis kui Soomes (vt tabel 6).

Tabel 6. Rahvusvaheliste organisatsioonide usaldamine Eestis ja Soomes.

		Spearman ρ VTUI'ga	p
Euroopa parlamendi usaldamine	Soome	-0,305	<0,001
	Eesti	-0,361	<0,001
ÜRO usaldamine	Soome	-0,232	<0,001
	Eesti	-0,332	<0,001

Mõlema küsimuse puhul oli Eestis seosed vandenõuteooriate uskumisega statistiliselt oluliselt tugevamas seoses kui Soomes (Euroopa parlamendi küsimusel $p = 0,041$ ja $z = 1,737$ ning ÜRO usaldamise küsimusel $p = 0,001$ ja $z = 2,986$).

4.3 Heaolunäitajad ja religioossus

Nii Eestis kui Soomes olid nõrgad kuni mõõdukad negatiivsed seosed vandenõuteooriate uskumise ning eluga rahulolu, õnnelikkuse ja subjektiivse enesekohase tervisehinnangu vahel (vt tabel 7). Nõrgad positiivsed seosed olid Eestis ja Soomes religioossuse ja vandenõuteooriate uskumise vahel. Soomes oli seos vandenõuteooriate uskumisega statistiliselt oluliselt nõrgem muutuja „eluga rahulolu“ puhul ($p < 0,001$ ja $z = 4,796$).

Tabel 7. Seosed vandenõuteooriate uskumise ja eluga rahulolu, õnnelikkuse, religioossuse ja enesekohase tervisehinnangu vahel.

		Spearmani ρ VTUI'ga	p
Eluga rahulolu	Soome	-0,036	<0,001
	Eesti	-0,207	<0,001
Õnnelikkus	Soome	-0,083	<0,001
	Eesti	-0,142	<0,001
Religioossus	Soome	0,151	<0,001
	Eesti	0,126	<0,001
Subjektiivne enesekohane tervisehinnang	Soome	-0,156	<0,001
	Eesti	-0,201	<0,001

4.4 Sotsiaalmeedia kasutus

Otseselt sotsiaalmeediat puudutava küsimuse “Kas olete viimase 12 kuu jooksul postitanud või jaganud midagi poliitikateemalist internetis, näiteks blogides, e-posti teel või sotsiaalmeedias, näiteks Facebookis või Twitteris?” ja vandenõuteooriate uskumise vahel oli Soomes statistiliselt oluline nõrk seos ($\rho = 0,116$ ja $p < 0,001$). Eestis nende kahe muutuja vahel statistiliselt oluline seos puudus ($\rho = -0,14$ ja $p = 0,593$). Vahe seoste suuruste vahel oli statistiliselt oluline ($p < 0,001$ ja $z = 7,096$).

4.5 Poliitilised vaated ja käitumine

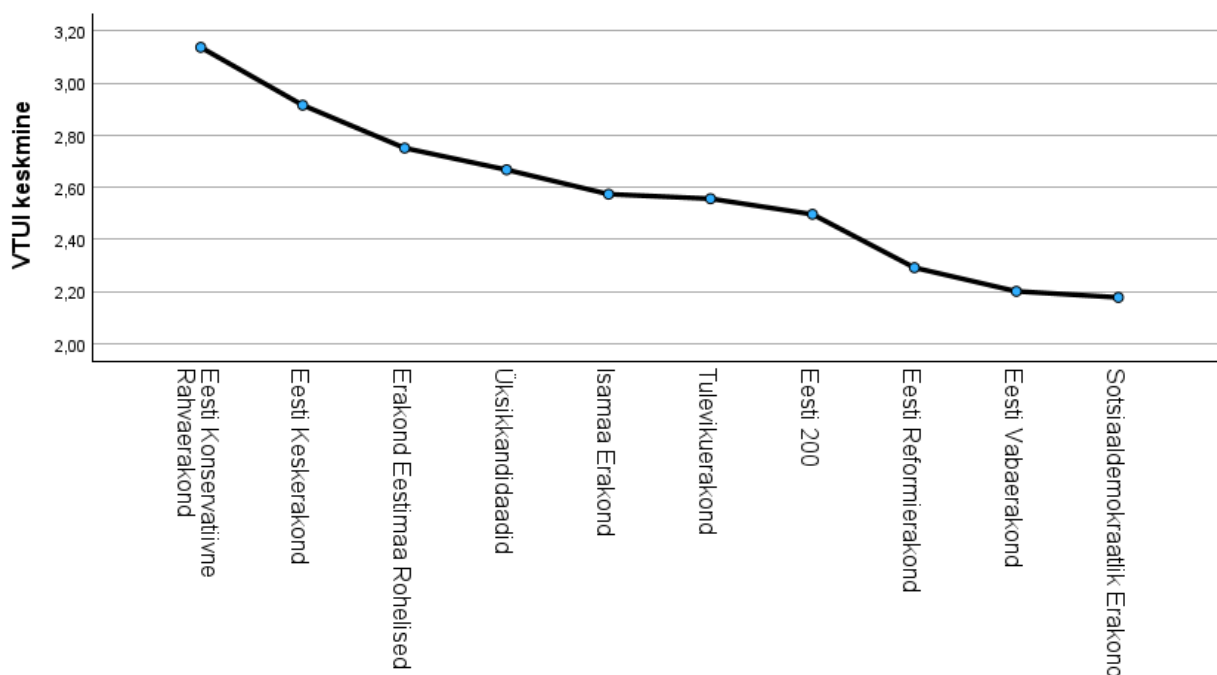
Vandenõuteooriate uskumise ning nende kahe seisukoha (et inimestel on raske poliitikas kaasa rääkida ja selle tegevust mõjutada) vahel leidsid olulised seosed nii Eestis kui Soomes. Eestis ja Soomes kaldusid rohkem vandenõuteooriaid uskuma inimesed, kes arvasid, et poliitiline süsteem ei võimalda nendega sarnastel inimestel poliitikas kaasa rääkida ega poliitikat mõjutada (vt tabel 8). Nende seoste erinevused Eestis ja Soomes olid statistiliselt ebaolulised.

Tabel 8. Vandenõuteooriate uskumise seos arvamusega, kui võrd poliitiline süsteem võimaldab vastaja sarnastel inimestel valitsuse tegevuses kaasa rääkida ja poliitikat mõjutada.

		Spearman ρ VTUI'ga	p
Võimaldab kaasa rääkida	Soome	-0,313	<0,001
	Eesti	-0,289	<0,001
Võimaldab poliitikat mõjutada	Soome	-0,269	<0,001
	Eesti	-0,294	<0,001

2019. aasta valimistel hääletamine

Joonisel 3 on toodud vandenõuteooriate uskumise indeksi keskmised 2019. aasta valimistel Eesti erinevate erakondade poolt hääletanud vastajate jaoks.

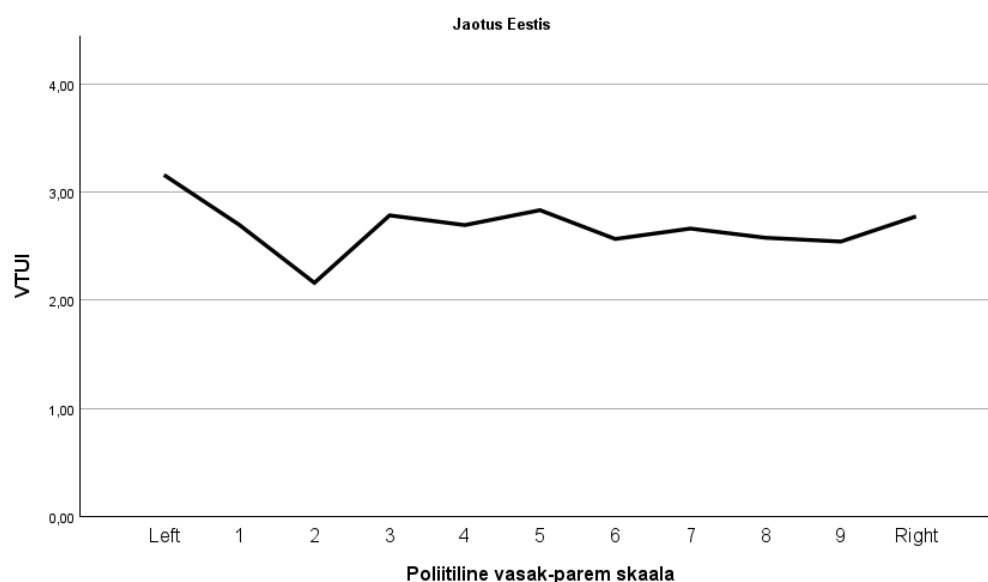
Joonis 3. VTUI keskmised Eestis erakondade kaupa

Kõige rohkem vandenõuteooriate uskujaid oli EKRE ja kõige vähem Sotsiaaldemokraatide valijate hulgas ning nende keskmiste vahe oli peaaegu üks skaala punkt.

Vasak-parem skaala

Asetsemine poliitilisel vasak-parem skaalal (võimalike vastusevariantidega 0-10) paremal pool oli nõrgas positiivses seoses vandenõuteooriate uskumisega Soomes ($\rho = 0,117$) ning nõrgas negatiivses seoses Eestis ($\rho = -0,065$). Teisisõnu Soomes oli vandenõuteooriate uskumine poliitilisel vasak-parem skaalal seotud paremal asetsemisega ning Eestis vasakul asetsemisega. Mõlemad tulemused olid statistiliselt olulised (Soomes $p < 0,001$, Eestis $p = 0,015$). Seoste erinevus oli statistiliselt oluline ($p < 0,001$ ja $z = 5,034$).

Võrreldes Eesti 2019. aasta valimistel hääletamise tulemustega, kus VTUI keskmine oli kõige kõrgem EKRE valijatel ja kõige madalam sotsiaaldemokraatidel, oli VTUI negatiivne seos poliitilise parempoolsusega ootamatu. Seepärast vaatasin täpsemalt VTUI jaotust poliitilise vasak-parem skaala gruppide lõikes (vt joonis 4). Selgus, et VTUI negatiivne seos poliitilise parempoolsusega ilmnes eelkõige skaala vasakpoolses otsas: äärmusvasakpoolsete vaadetega vastajad uskusid vandenõuteooriaid kõige rohkem ning mõõdukad vasakpoolsed uskusid vandenõuteooriaid kõige vähem. Muus skaala osas olid VTUI keskmised üpris ühtlased.

Joonis 4. VTUI jaotus poliitilisel vasak-parem skaalal Eestis.

Demonstratsioonidest osavõtt

Avalikust demonstratsioonist osa võtmine ja vandenõuteooriate uskumine pole omavahel statistiliselt olulises seoses ei Eestis ($\rho = 0,010$ ja $p = 0,702$) ega Soomes ($\rho = -0,010$ ja $p = 0,690$).

4.6 Väärtused

Korrelatsioonid VTUI ja Schwartsi väärtuste skaala küsimuste vahel olid üldiselt nõrgad (kokku 21 küsimust, Spearman'i ρ enamikel juhtudel $< 0,1$) kuid suurte valimite tõttu enamasti statistiliselt olulised.

Kõige tugevamad seosed Soomes olid väidetega:

- 1) H1 T „Traditsioonid on tema jaoks olulised. Ta püüab järgida usulisi traditsioone ja kombeid, mis kanduvad peres edasi põlvest põlve.“ ($\rho = 0,165$; $p < 0,001$).
- 2) H1 C „Ta peab oluliseks, et kõiki inimesi maailmas koheldaks kui võrdseid. Tema arvates peaksid kõikidel inimestel olema elus võrdsed võimalused.“ (negatiivne seos, $\rho = -0,161$; $p < 0,001$).
- 3) H1 I Tema jaoks on oluline olla tagasihoidlik ja vähenõudlik. Ta püüab endale mitte tähelepanu tõmmata.“ (negatiivne seos, $\rho = -0,136$; $p < 0,001$).

Kõige tugevamad seosed olid Eestis väidetega:

- 1) H1 H "Tema jaoks on oluline ära kuulata endast erinevate inimeste arvamusi. Isegi kui ta nende inimestega nõus ei ole, tahab ta nendest siiski aru saada." (negatiivne seos, $\rho = -0,113$; $p < 0,001$).
- 2) H1 T „Traditsioonid on tema jaoks olulised. Ta püüab järgida usulisi traditsioone ja kombeid, mis kanduvad peres edasi põlvest põlve.“ ($\rho = 0,105$; $p < 0,001$).
- 3) H1 Q „Talle on oluline, et teised inimesed kuuletuksid talle. Ta tahab, et inimesed teeksid seda, mida ta neile ütleb.“ ($\rho = 0,103$; $p < 0,001$).

5 ARUTELU

Käesoleva uuringu tulemustest selgus, et Eestis usuti vandenõuteooriaid rohkem kui Soomes. Nii Eestis kui Soomes kaldub vandenõuteooriaid uskuv inimene olema kõrgemas vanuses, halvema tervisega, madalama haridustasemega, majanduslikult ebakindlam, vähem rahul oma eluga, usklikum, usaldama vähem rahvusvahelisi institutsioone, riigiametnikke ja teisi inimesi ning kipub olema suurema tõenäosusega seisukohal, et temaga sarnastel inimestel ei ole võimalik poliitikat mõjutada ega selles kaasa rääkida.

Saadud tulemused kinnitasid artikli (Walter & Drochon, 2022) leide, et vandenõuteooriate uskumine on enim levinud vanemas eas olevate, töötute, majanduslikult ebakindlate inimeste seas, kes usaldavad oluliselt vähem riigiametnikke. Arvamus, et vastajaga sarnastel inimestel pole võimalik poliitikat mõjutada ning poliitilise süsteemi mittetunnustamine on üsnagi sarnased seisukohad. Seega võib väita, et ka see artikli (Walter & Drochon, 2022) leid sai osaliselt kinnitust. Võime oletada, et kui inimesel on vandenõuline maailmavaade või palju vandenõulisi uskumusi, siis ta ei aktsepteeri ega tunnusta olemasolevat poliitilist süsteemi.

Vandenõuteooriate uskujate koondportreedes Eestis ja Soomes leidsid vaid väikesed erinevused. Peamised erinevused olid järgmistes muutujates:

- 1) Asetsemine poliitilisel vasak-parem skaalal – Soomes oli vandenõuteooriate tõepärasusega nõustumine seotud skaalal paremal asetsemisega ja Eestis vasakul asetsemisega. Need seosed olid siiski nõrgad ning kalle Soomes paremale ja Eestis vasakule oli pigem väike. Vandenõuteooriate uskumise seos poliitilise vasakpoolsusega ilmnis Eestis peamiselt selle skaala vasakpoolses otsas, st äärmusvasakpoolsed kaldusid mõõdukatest vasakpoolsetest rohkem vandenõuteooriaid uskuma.
- 2) Soomes oli internetis (sotsiaalmeedias, blogides või emaili teel) poliitika teemalise postituse jagamine seotud vandenõuteooriate uskumisega. Eestis selline seos puudus.
- 3) Soomes oli muutuja „eluga rahulolu“ oluliselt nõrgemas seoses vandenõuteooriate uskumisega kui Eestis.

Saadud tulemused kinnitasid ka uuringutes Martinez et al., 2022 ja Boulianne & Lee, 2022 saadud tulemusi, milleks olid tugevad seosed vandenõuteooriate uskumise ning poliitiliste institutsioonide ja riigi valitsuse mitte usaldamise vahel. Lisaks leidsid kinnitust nende uuringute (Douglas et al., 2016; Freeman & Bentall, 2017; Van Prooijen, 2017) tulemused, mis seostasid omavahel madalama haridustaseme ja vandenõuteooriate uskumise. Erinevalt uuringu (Martinez et al., 2022) tulemustest oli Eestis ja Soomes vandenõuteooriate uskumine tugevas, mitte nõrgas negatiivses

seoses juriidiliste institutsioonide/õigussüsteemi usaldamisega. Enamus ühistest luubi all olevatest näitajatest/muutujatest selles ning (Lepland, 2021) uuringus olid vandenõuteooriate uskumisega sarnastes seoses. Sarnased tulemused saadi näiteks vanuse, haridustaseme, sissetuleku ja subjektiivse heaolu ning vandenõuteooriate uskumise vahel. Erinevad tulemused saadi vaid poliitilise vasak-parem skaala küsimuses.

Väärtuste ja VTUI seoste põhjal võime väita, et kõige paremini kirjeldab Eestis ja Soomes vandenõuteooriaid uskuvat inimest konservatiivsus (usuliste traditsioonide ja kommete oluliseks pidamine). Soome vandenõuteooriate uskujatele on vähem oluline, et kõiki inimesi maailmas koheldaks kui võrdseid ning neile pole oluline olla tagasihoidlik ega vähenõudlik. Eesti vandenõuteooriate tõepärasusega nõustuvad peavad vähem oluliseks endast erinevate inimeste ära kuulamist ja mõistmist ning neile on oluline, et teised inimesed kuuletuksid neile.

Levinud arvamus ja üks artiklis (Boulianne & Lee, 2022) leitud tulemustest, et vandenõuteooriate uskumine on seotud meeleavaldustest osa võtmisega ei leidnud ESS 10. vooru andmetel kinnitust. Erinevus võib sisse tulla sellest, et (Boulianne & Lee, 2022) uuringu andmed pärinevad Suurbritannia, Prantsusmaa, Kanada ja Ameerika Ühendriikide elanikelt, kelle meeleavaldustel osalemise kultuur on erinev Eesti ja Soome elanike omast.

Nii Eestis kui Soomes hindasid vandenõuteooriaid uskuvad inimesed oma tervist keskmisega võrreldes oluliselt halvemaks. Võib oletada, et üheks võimalikuks põhjuseks on artikli (Oliver & Wood, 2014) leid, et vandenõuteooriaid uskuvad inimesed külastavad vähem hamba- ja perearsti. Seoste uurimiseks pere- ja hambaarsti vähese külastuse, vandenõuteooriate uskumise ja halva tervise vahel tuleks läbi viia longituuduuring, milles on kasutatud ka objektiivseid andmeid arstil käimise ja tervises seisundi kohta (nt riiklikest andmebaasidest).

Kõigi vandenõuteooriate kohaste küsimuste omavahelised seosed olid tugevad ja positiivsed. See kinnitas artikli (Walter & Drochon, 2022) väidet, et kui inimene usub ühte vandenõuteooriat, siis on suurem tõenäosus, et ta usub ka teisi vandenõuteooriaid.

KOKKUVÕTE

Selle bakalaureusetöö eesmärgiks oli uurida, kui palju usutakse Eestis vandenõuteooriaid ning kas selles on olulisi erinevusi Soomega, samuti selgitada välja, millised sotsiaaldemograafilised näitajad seostuvad vandenõuteooriate uskumisega ja kas selles on statistiliselt olulisi erinevusi Eesti ja Soome vahel.

Andmeanalüüsi tulemuste põhjal võime väita, et Eestis usutakse vandenõuteooriaid oluliselt rohkem kui Soomes: skaalal 1 kuni 5 oli VTUI (Vandenõuteooriate Uskumise Indeks) Eestis keskmiselt 2,74 ja Soomes keskmiselt 2,21. Eestis usuti kõiki kolme vandenõuteooriat oluliselt rohkem kui Soomes. Nõustumine ühe väitega nendest kolmest tõstis oluliselt tõenäosust, et nõustutakse ka teise kahe väitega. Teisisõnu, erinevate vandenõuteooriate uskumine on omavahel tugevalt seotud. Vandenõuteooriate uskumisega Eestis ja Soomes olid seotud kõrgem vanus, halvem tervis, madalam haridustase, väiksem sissetulek ja halvem toimetulek praeguse sissetulekuga, väiksem rahulolu oma eluga, usklikkus ning väiksem usaldus rahvusvaheliste institutsioonide, riigiametnike ja teiste inimeste vastu. Lisaks olid vandenõuteooriate kohaste väidetega nõustujad mõlemas riigis suurema tõenäosusega seisukohal, et temaga sarnastel inimestel ei ole võimalik poliitikat mõjutada ega selle tegevuses kaasa rääkida.

Saadud tulemuste põhjal ei saa teha järeldusi konkreetsete inimeste kohta („kui keegi usub seda, siis ta on selline“), vaid saadud tulemused kirjeldavad statistilisi tendentse. Kindlasti leidub valimis vastajaid, kelle vandenõuteooriate uskumise indeks on keskmisest oluliselt kõrgem, aga vandenõuteooriate uskumisega seotud demograafilised muutujad vastupidised oodatule. Sama kehtib vastupidi – leidub vastajaid, kes vandenõuteooriatega üldse ei nõustu, aga nendega seotud demograafilised muutujad on keskmise vandenõuteoreetiku omadele väga sarnased. Lisaks uuriti selle töö raames ainult kolme erineva vandenõuteooria kohaseid uskumusi ja nende seoseid. Uskumise määrad ja nende seosed teiste muutujatega võivad teiste vandenõuteooriate puhul olla teistsugused. Kuna tegu oli ühekordse läbilõikeuuringuga, ei saa saadud tulemustest teha järeldusi leitud seoste aluseks oleva põhjuslikkuse kohta. Vandenõuteooriate ja sellega seotud muutujate vaheliste seoste põhjuslikkuse suunda võiks proovida välja selgitada näiteks longituuduuringuga.

Hea mõte oleks läbi viia kordusuuring sarnaste küsimustega ning vaadata, kuidas vandenõuteooriate uskumine on muutunud võrreldes koroonaaajaga (mil inimesed võisid olla üksildasemad ja paranoilisemad ning seetõttu ka vastuvõtlikumad erinevatele vandenõuteooriatele). Lisaks võiks uurida vasak-parem skaalal asetsemise ja vandenõuteooriate uskumise erinevust riikide vahel sügavamalt.

Teadmised selle kohta, millised inimesed usuvad vandenõuteooriaid, võimaldavad paremini mõista vandenõuteooriate mõju ühiskonnale ja kavandada ühiskondlike sekkumisi selleks, et vähendada vandenõuteooriate uskumisest tulenevaid kahjulikke mõjusid nii indiviidi kui ühiskonna tasandil.

SUMMARY

The subject of conspiracy theories has been prevalent in the global society for some time now, especially during the recent covid pandemic. This study investigates the relationships between conspiracy beliefs and a variety of sociodemographic variables, trust and wellbeing indicators, political views and values in Estonia and Finland. For the statistical analysis an index (VTUI) was comprised of three conspiracy related questions from the questionnaire. The data analyzed was collected during the height of the pandemic by European Social Survey (ESS 2020/2021). Conclusion: The average level of conspiracy beliefs in Estonia and Finland differ by more than 0,5 scale points (on a scale from one to five, at the level of 2.74 and 2.21, respectively). Associated variables were similar in both groups, with minor differences. Conspiracy beliefs were negatively associated with following variables: self-assessed health, education level, monthly income, subjective well-being and happiness, trust in international institutions, government officials and other people. Positive association of VTUI with age, religiousness and valuing religious traditions and customs was observed in both countries. People holding conspiracy beliefs in Estonia and Finland tend to think that they can not influence the politics of their respective countries. Conspiracy beliefs in Estonia were associated with extreme left orientation on the political left-right scale, however, in Finland a tendency towards political right was observed. People living in Finland who were holding stronger conspiracy beliefs were more likely to post or share something political in nature on social media. All three conspiracy questions had strong mutual associations (believing one conspiracy theory strongly predicts believing in other similar theories). Evidence-based knowledge about characteristics of people who tend to believe conspiracy theories may inform efficient social interventions for reduction of harm caused by conspiracy theories both at the level of the individual and of the society.

KASUTATUD KIRJANDUS

Ainsaar, M., Kartau, H. K. (2023). Euroopa Sotsiaaluuring (ESS) võimaldab analüüsida enam kui 2000 teemat Eestis. M. Ainsaar (toim). *Muutuv ja mitmekesine Eesti Euroopa Sotsiaaluuringus*. Tartu Ülikool.

Anijalg, H. (2014). Enda ja teiste hinnangute kokkulangevus väärtustes ja nende võrdlus isiksuse seadumustega. Tartu Ülikool.

Astapova, A. (2021). *Conspiracy theories and the Nordic countries*. Routledge.

Boulianne, S., & Lee, S. (2022). Conspiracy Beliefs, Misinformation, Social Media Platforms, and Protest Participation. *Media and Communication*, 10(4). <https://doi.org/10.17645/mac.v10i4.5667>

Calderón, S., Rincón, R., Araujo, A., & Gantiva, C. (2018). Effect of congruence between sound and video on heart rate and self-reported measures of emotion. *Europe's Journal of Psychology*, 14(3), 621–631. <https://doi.org/10.5964/ejop.v14i3.1593>

Converse, P. E. (1964). The nature of belief systems in mass publics. In D. Apter (Ed.), *Ideology and discontent* (pp. 164-193). New York, NY, USA: Free Press.

Dentith, M. R. X. (2019). Conspiracy theories on the basis of the evidence. *Synthese*, 196(6), 2243–2261. <https://doi.org/10.1007/s11229-017-1532-7>

Dentith, M. R. X., & Orr, M. (2018). SECRECY AND CONSPIRACY. *Episteme*, 15(4), 433–450. <https://doi.org/10.1017/epi.2017.9>

Douglas, K. M. (2021). COVID-19 conspiracy theories. *Group Processes & Intergroup Relations*, 24(2), 270–275. <https://doi.org/10.1177/1368430220982068>

- Douglas, K. M., & Sutton, R. M. (2018). Why conspiracy theories matter: A social psychological analysis. *European Review of Social Psychology*, 29(1), 256–298. <https://doi.org/10.1080/10463283.2018.1537428>
- Douglas, K. M., Sutton, R. M., Callan, M. J., Dawtry, R. J., & Harvey, A. J. (2016). Someone is pulling the strings: Hypersensitive agency detection and belief in conspiracy theories. *Thinking & Reasoning*, 22(1), 57–77. <https://doi.org/10.1080/13546783.2015.1051586>
- Douglas, K. M., Sutton, R. M., & Cichocka, A. (2017). The Psychology of Conspiracy Theories. *Current Directions in Psychological Science*, 26(6), 538–542. <https://doi.org/10.1177/0963721417718261>
- Douglas, K. M., Uscinski, J. E., Sutton, R. M., Cichocka, A., Nefes, T., Ang, C. S., & Deravi, F. (2019). Understanding Conspiracy Theories. *Political Psychology*, 40(S1), 3–35. <https://doi.org/10.1111/pops.12568>
- Enders, A. M., & Smallpage, S. M. (2019). Who Are Conspiracy Theorists? A Comprehensive Approach to Explaining Conspiracy Beliefs. *Social Science Quarterly*, 100(6), 2017–2032. <https://doi.org/10.1111/ssqu.12711>
- Enders, A. M., Uscinski, J. E., Klofstad, C. A., Seelig, M. I., Wuchty, S., Murthi, M. N., Premaratne, K., & Funchion, J. R. (2021). Do conspiracy beliefs form a belief system? Examining the structure and organization of conspiracy beliefs. *Journal of Social and Political Psychology*, 9(1), 255–271. <https://doi.org/10.5964/jspp.5649>
- Enders, A. M., Uscinski, J. E., Seelig, M. I., Klofstad, C. A., Wuchty, S., Funchion, J. R., Murthi, M. N., Premaratne, K., & Stoler, J. (2023). The Relationship Between Social Media Use and Beliefs in Conspiracy Theories and Misinformation. *Political Behavior*, 45(2), 781–804. <https://doi.org/10.1007/s11109-021-09734-6>

- European Social Survey. (n.d). About the European Social Survey European Research Infrastructure Consortium (ESS ERIC). <https://www.europeansocialsurvey.org/about-ess>
- European Social Survey European Research Infrastructure (ESS ERIC) (2023) ESS round 10 - 2020. Democracy, Digital social contacts. Sikt - Norwegian Agency for Shared Services in Education and Research. <https://doi.org/10.21338/NSD-ESS10-2020>.
- Evertsson H., Mondal B., Ulfsby I. B. (2020), Estonia - funnet som endrer alt. [Film: documentary]. Monster Media.
- Freeman, D., & Bentall, R. P. (2017). The concomitants of conspiracy concerns. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 52(5), 595–604. <https://doi.org/10.1007/s00127-017-1354-4>
- Galliford, N., & Furnham, A. (2017). Individual difference factors and beliefs in medical and political conspiracy theories. *Scandinavian Journal of Psychology*, 58(5), 422–428. <https://doi.org/10.1111/sjop.12382>
- Goreis, A., & Voracek, M. (2019). A Systematic Review and Meta-Analysis of Psychological Research on Conspiracy Beliefs: Field Characteristics, Measurement Instruments, and Associations With Personality Traits. *Frontiers in Psychology*, 10, 205. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2019.00205>
- Grim, R. (2023, June 17). Documents link potential covid patient zero to U.S-funded research in Wuhan. *The Intercept*. <https://theintercept.com/2023/06/17/covid-origin-wuhan-patient-zero/>
- Grodzicka, E. D., & Harambam, J. (2021). What should academics do about conspiracy theories? Moving beyond debunking to better deal with conspiratorial movements, misinformation and post-truth. *Journal for Cultural Research*, 25(1), 1–11. <https://doi.org/10.1080/14797585.2021.1886420>
- Imhoff, R., & Lamberty, P. (2018). How paranoid are conspiracy believers? Toward a more fine-grained understanding of the connect and disconnect between paranoia and belief in conspiracy theories. *European Journal of Social Psychology*, 48(7), 909–926. <https://doi.org/10.1002/ejsp.2494>

Kremlin media conspiracy theories on the sinking of the Estonia. (2020, October 6). *Propastop*. <https://www.propastop.org/eng/2020/10/06/kremlin-media-conspiracy-theories-on-the-sinking-of-the-estonia/>

Laland, Kevin N. (2017). The Foundations of Human Cooperation in Teaching and Imitation. *Spanish Journal of Psychology*, Volume 19, E100. <https://www.cambridge.org/core/journals/spanish-journal-of-psychology/article/abs/foundations-of-human-cooperation-in-teaching-and-imitation/402C2AC560ACAD25D213F02D7D5FF98E>

Lepland, T. (2021). Alternatiivsetesse Teooriatesse Uskumise Seosed Subjektiivse Heaolu, Poliitiliste Vaadete ja Sotsiaalmajandusliku Olukorraga. Tartu Ülikool.

Martinez, A. P., Shevlin, M., Valiente, C., Hyland, P., & Bentall, R. P. (2022). Paranoid beliefs and conspiracy mentality are associated with different forms of mistrust: A three-nation study. *Frontiers in Psychology*, 13, 1023366. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.1023366>

Nejat, P., Heirani-Tabas, A., & Nazarpour, M. M. (2023). Moral foundations are better predictors of belief in COVID-19 conspiracy theories than the Big Five personality traits. *Frontiers in Psychology*, 14, 1201695. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2023.1201695>

Oliver, J. E., & Wood, T. (2014). Medical Conspiracy Theories and Health Behaviors in the United States. *JAMA Internal Medicine*, 174(5), 817. <https://doi.org/10.1001/jamainternmed.2014.190>

Boulianne, S., & Lee, S. (2022). Conspiracy Beliefs, Misinformation, Social Media Platforms, and Protest Participation. *Media and Communication*, 10(4). <https://doi.org/10.17645/mac.v10i4.5667>

Calderón, S., Rincón, R., Araujo, A., & Gantiva, C. (2018). Effect of congruence between sound and video on heart rate and self-reported measures of emotion. *Europe's Journal of Psychology*, 14(3), 621–631. <https://doi.org/10.5964/ejop.v14i3.1593>

Dentith, M. R. X. (2019). Conspiracy theories on the basis of the evidence. *Synthese*, 196(6), 2243–2261. <https://doi.org/10.1007/s11229-017-1532-7>

- Douglas, K. M. (2021). COVID-19 conspiracy theories. *Group Processes & Intergroup Relations*, 24(2), 270–275. <https://doi.org/10.1177/1368430220982068>
- Douglas, K. M., Uscinski, J. E., Sutton, R. M., Cichocka, A., Nefes, T., Ang, C. S., & Deravi, F. (2019). Understanding Conspiracy Theories. *Political Psychology*, 40(S1), 3–35. <https://doi.org/10.1111/pops.12568>
- Enders, A. M., & Smallpage, S. M. (2019). Who Are Conspiracy Theorists? A Comprehensive Approach to Explaining Conspiracy Beliefs. *Social Science Quarterly*, 100(6), 2017–2032. <https://doi.org/10.1111/ssqu.12711>
- Enders, A. M., Uscinski, J. E., Klofstad, C. A., Seelig, M. I., Wuchty, S., Murthi, M. N., Premaratne, K., & Funchion, J. R. (2021). Do conspiracy beliefs form a belief system? Examining the structure and organization of conspiracy beliefs. *Journal of Social and Political Psychology*, 9(1), 255–271. <https://doi.org/10.5964/jspp.5649>
- Enders, A. M., Uscinski, J. E., Seelig, M. I., Klofstad, C. A., Wuchty, S., Funchion, J. R., Murthi, M. N., Premaratne, K., & Stoler, J. (2023). The Relationship Between Social Media Use and Beliefs in Conspiracy Theories and Misinformation. *Political Behavior*, 45(2), 781–804. <https://doi.org/10.1007/s11109-021-09734-6>
- Freeman, D., & Bentall, R. P. (2017). The concomitants of conspiracy concerns. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 52(5), 595–604. <https://doi.org/10.1007/s00127-017-1354-4>
- Galliford, N., & Furnham, A. (2017). Individual difference factors and beliefs in medical and political conspiracy theories. *Scandinavian Journal of Psychology*, 58(5), 422–428. <https://doi.org/10.1111/sjop.12382>
- Goreis, A., & Voracek, M. (2019). A Systematic Review and Meta-Analysis of Psychological Research on Conspiracy Beliefs: Field Characteristics, Measurement Instruments, and

- Associations With Personality Traits. *Frontiers in Psychology*, 10, 205.
<https://doi.org/10.3389/fpsyg.2019.00205>
- Grodzicka, E. D., & Harambam, J. (2021). What should academics do about conspiracy theories? Moving beyond debunking to better deal with conspiratorial movements, misinformation and post-truth. *Journal for Cultural Research*, 25(1), 1–11.
<https://doi.org/10.1080/14797585.2021.1886420>
- Hayes, S. C., & Sanford, B. T. (2014). Cooperation came first: Evolution and human cognition. *Journal of the Experimental Analysis of Behavior*, 101(1), 112–129.
<https://doi.org/10.1002/jeab.64>
- Imhoff, R., & Lamberty, P. (2018). How paranoid are conspiracy believers? Toward a more fine-grained understanding of the connect and disconnect between paranoia and belief in conspiracy theories. *European Journal of Social Psychology*, 48(7), 909–926.
<https://doi.org/10.1002/ejsp.2494>
- Martinez, A. P., Shevlin, M., Valiente, C., Hyland, P., & Bentall, R. P. (2022). Paranoid beliefs and conspiracy mentality are associated with different forms of mistrust: A three-nation study. *Frontiers in Psychology*, 13, 1023366. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.1023366>
- Nejat, P., Heirani-Tabas, A., & Nazarpour, M. M. (2023). Moral foundations are better predictors of belief in COVID-19 conspiracy theories than the Big Five personality traits. *Frontiers in Psychology*, 14, 1201695. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2023.1201695>
- Pivetti, M., Di Battista, S., Paleari, F. G., & Hakoköngäs, E. (2021). Conspiracy beliefs and attitudes toward COVID-19 vaccinations: A conceptual replication study in Finland. *Journal of Pacific Rim Psychology*, 15, 183449092110398.
<https://doi.org/10.1177/18344909211039893>

- Poier, S., & Suchanek, M. (2024). The effects of higher-order human values and conspiracy beliefs on COVID-19-related behavior in Germany. *Journal of Public Health*.
<https://doi.org/10.1007/s10389-024-02210-5>
- Salvador Casara, B. G., Suitner, C., & Jetten, J. (2022). The impact of economic inequality on conspiracy beliefs. *Journal of Experimental Social Psychology*, *98*, 104245.
<https://doi.org/10.1016/j.jesp.2021.104245>
- Theocharis, Y., Cardenal, A., Jin, S., Aalberg, T., Hopmann, D. N., Strömbäck, J., Castro, L., Esser, F., Van Aelst, P., De Vreese, C., Corbu, N., Koc-Michalska, K., Matthes, J., Schemer, C., Sheaffer, T., Splendore, S., Stanyer, J., Stępińska, A., & Štětka, V. (2021). Does the platform matter? Social media and COVID-19 conspiracy theory beliefs in 17 countries. *New Media & Society*, *146144482110456*.
<https://doi.org/10.1177/14614448211045666>
- Uscinski, J., Enders, A., Klofstad, C., Seelig, M., Drochon, H., Premaratne, K., & Murthi, M. (2022). Have beliefs in conspiracy theories increased over time? *PLOS ONE*, *17*(7), e0270429. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0270429>
- Van Prooijen, J.-W., & Van Vugt, M. (2018). Conspiracy Theories: Evolved Functions and Psychological Mechanisms. *Perspectives on Psychological Science*, *13*(6), 770–788.
<https://doi.org/10.1177/1745691618774270>

LISA

Vandenõuteooriate muutujate skaala ümberkodeerimine.

Algselt tähendasid numbrilised vastused ESSi küsimustiku vandenõuteooriaid puudutavatele küsimustele K1, K2 ja K16 järgmist:

1 = Olen täiesti nõus

2 = Olen nõus

3 = Ei nõustu ega ole vastu

4 = Ei ole nõus

5 = Ei ole üldse nõus

Ümber kodeerituna olid vandenõuteooriaid puudutavate küsimuste võimalikud vastusevariandid:

1 = Ei ole üldse nõus

2 = Ei ole nõus

3 = Ei nõustu ega ole vastu

4 = Olen nõus

5 = Olen täiesti nõus

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Alo Kaasik,

1. Annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) minu loodud teose „Vandenõuteooriate uskumine Eestis Euroopa Sotsiaaluuringu 2020/21 vooru andmetel“, mille juhendaja on Mare Ainsaar, reprodutseerimiseks eesmärgiga seda säilitada, sealhulgas lisada digitaalarhiivi DSpace kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.
2. Annan Tartu Ülikoolile loa teha punktis 1 nimetatud teos üldsusele kättesaadavaks Tartu Ülikooli veebikeskkonna, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace kaudu Creative Commons'i litsentsiga CC BY NC ND 4.0, mis lubab autorile viidates teost reprodutseerida, levitada ja üldsusele suunata ning keelab luua tuletatud teost ja kasutada teost ärieesmärgil, kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.
3. Olen teadlik, et punktides 1 ja 2 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
4. Kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei riku ma teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse õigusaktidest tulenevaid õigusi.

Alo Kaasik

26.05.2024